

Cultuurhistorie in het bosbeheer

Een inventarisatie van historische boselementen in twee Drentse bosgebieden

MARTIJN BOOSTEN EN
MARK VAN BENTHEM

In het bosbeheer is er een toenemende belangstelling voor cultuurhistorie. Er is echter nog weinig ervaring met het integreren van cultuurhistorie in het bosbeheer. Stichting Probos heeft daarom in het voorjaar van 2009 in twee Drentse bosgebieden, met elk een sterk afwijkende ontstaansgeschiedenis, historische boselementen geïnventariseerd en aanbevelingen gedaan voor het beheer van deze elementen.

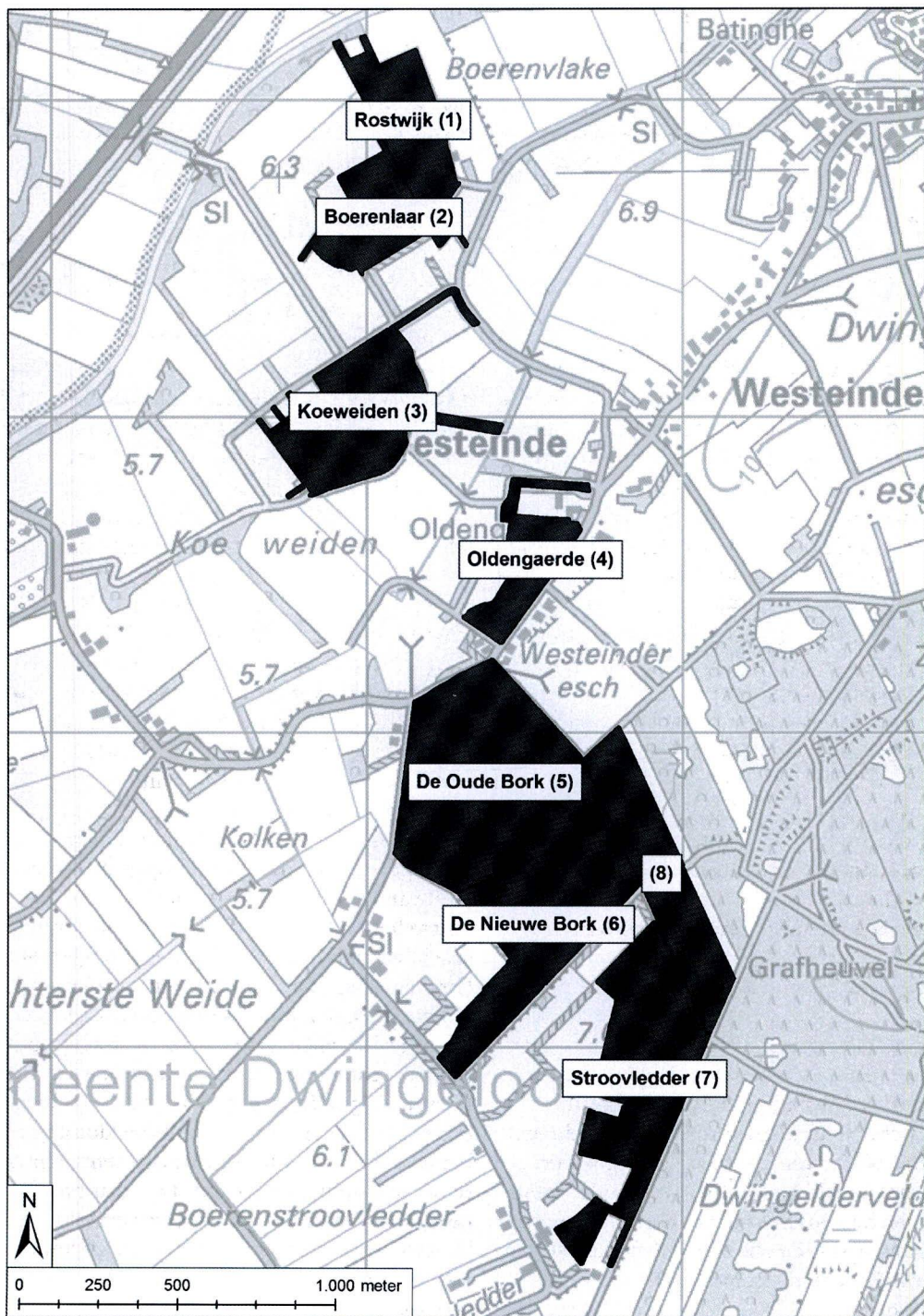
Veel bossen worden multifunctioneel beheerd met het oog op natuur, recreatie en houtproductie. Cultuurhistorie speelde tot voor kort geen of een ondergeschikte rol. Stichting Probos heeft na ongeveer twee jaar onderzoek in 2005 een boek gepubliceerd over historische boselementen (Jansen en Van Benthem, 2005). In dit boek zijn cultuurhistorische elementen beschreven die in bossen kunnen voorkomen. Het gaat hierbij om relictten van de aanleg en het beheer van bossen en andere sporen van menselijk gebruik of het grondgebruik voordat het bos werd. Net in die tijd kwam de interesse voor cultuurhistorie in het bosbeheer in een stroomversnelling terecht, mede door initiatieven als Belvedere. Nu steeds meer terreinbeheerders cultuurhistorie een plaats willen geven in het bosbeheer, blijkt dat er eigenlijk nog weinig kennis en ervaring voorhanden is over de wijze waarop dat aangepakt kan worden. Probos werkt daarom aan een aantal voorbeeldprojecten om kennis en ervaring op te doen met het in kaart brengen van historische boselementen en het integreren van deze elementen in het bosbeheer.

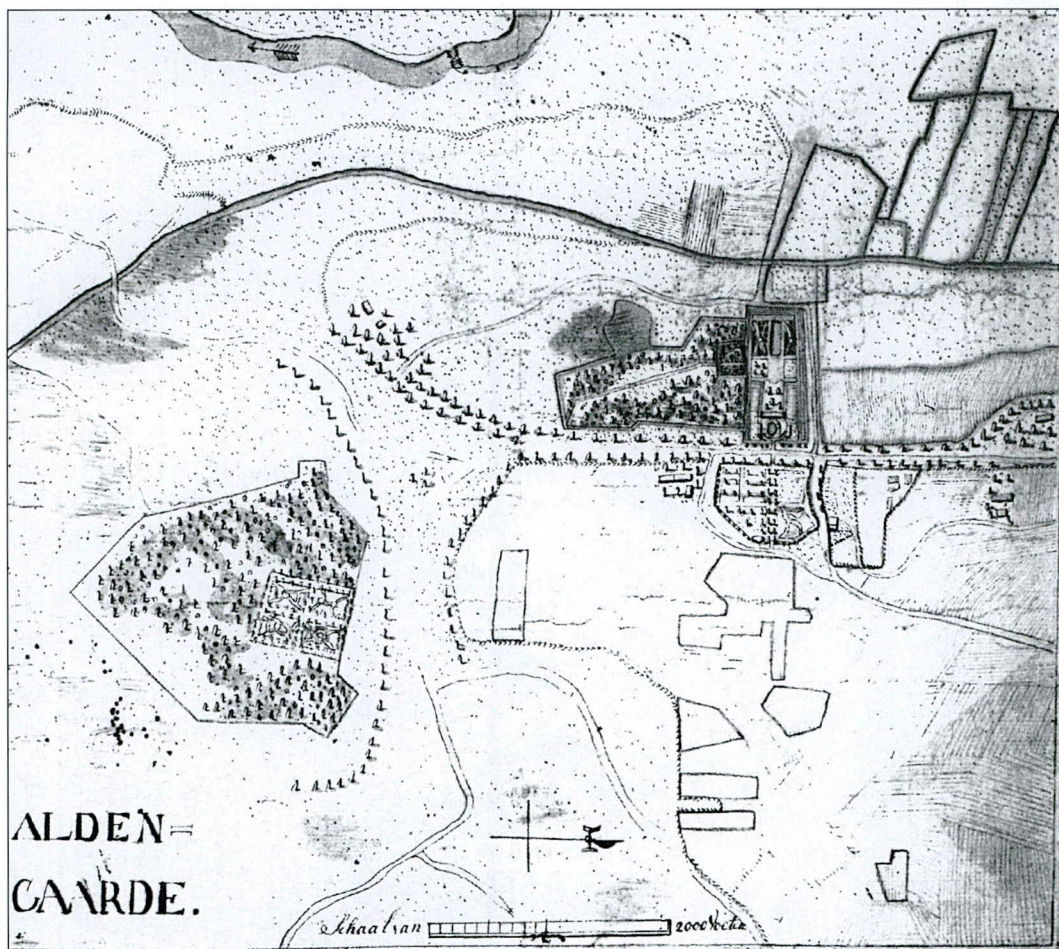
Drenthe staat bekend als een bosrijke provincie. Probos heeft daarom in opdracht van de Provincie Drenthe het project 'Drentse boshistorie in beeld' uitgevoerd, waarbij in twee verschillende gebieden in zuidwest-Drenthe de historische boselementen in kaart zijn gebracht. Het ging hierbij om de bossen van de voormalige havezate Oldengaerde in Westeinde (Dwingeloo) en het Ooster- en Westersand ten noorden van de plaatsen Havelte en Uffelte. Dit artikel behandelt de resultaten van dit voorbeeldproject.

OLDENGAERDE: HISTORIE VAN AANLEG EN BEHEER

Bij de voormalige havezate Oldengaerde hoort een zevental bossen en boscomplexen die variëren in grootte tussen de 5 en 25 hectare. De leeftijd van deze bossen loopt sterk uiteen. Het bos naast de havezate Oldengaerde en het bos De Oude Bork zijn al meer dan 200 jaar oud, terwijl andere delen pas aan het begin van de 20e eeuw bebost zijn geraakt. Het oudste bos is vermoedelijk Rostwijk. Het bos Rostwijk is waarschijnlijk aan het eind van de 17e eeuw aangelegd door een Franse hovenier als *wandelbos* voor de eigenaren van de havezate Batinge, een andere belangrijke havezate in Dwingeloo, die in 1832 is afgebroken. De eerste vermelding van het bos De (Oude) Bork stamt uit 1764. In dat jaar werd De Bork door de toenmalige eigenaresse van Oldengaerde aangekocht. Op een plattegrond van Oldengaerde en omgeving uit omstreeks 1800 zijn het bos naast de havezate Oldengaerde en De Oude Bork duidelijk te herkennen. Oldengaerde was in de periode 1797-1806 in het bezit van Prof. Wynoldus Munniks. Deze Groningse hoogleraar in de ontleed- en plantkunde bracht vanuit Canada het krentenboompje (of kortweg: krent) (*Amelanchier lamarkii*) naar de Hortus in Haren. Hij plantte deze struik ook op Oldengaerde en De Oude Bork. De krententuin (of het krentenbos) op De Oude Bork is sindsdien een begrip in Dwingeloo en zelfs ver daarbuiten. Tot vlak na de Tweede Wereldoorlog kon men hier tegen betaling van 10 cent krenten of bloesems plukken. In 1808, twee jaar na het overlijden van Prof. Munniks, werden Olden-

Geïnventariseerde bosgebieden Westeinde (Dwingeloo).

Plattegrond van Oldengaarde (Aldengaarde) en omgeving uit circa 1800 (Kopie van een foto uit het Drents Archief).

gaarde en bijbehorende landerijen en bossen verkocht aan Aalt Willem van Holthe. Deze jonkheer was niet alleen burgemeester van Dwingeloo en lid van de Provinciale Staten van Drenthe, maar bezat daarnaast verschillende landerijen en was handelaar in hout en eikenschors (eek). Een deel van het hout en de eek waarin hij handelde was afkomstig uit zijn eigen bossen. Uit de kadastrale gegevens van 1832 blijkt bijvoorbeeld dat de bossen bij Oldengaarde

de overwegend bestonden uit hakhout en een enkel dennenbos. In 1848 kocht Aalt Willem van Holthe van de markegenoten van Dwingeloo diverse heideterreinen ten zuiden van de Oude Bork die door hem en zijn nazaten zijn bebost. Een deel van het hakhout is tot aan de Tweede Wereldoorlog nog actief gekapt. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de resterende hakhoutpercelen *op enen gezet* (bij de oogst van het hakhout werd per stobbe één telg gespaard, die kon uitgroeien tot een opgaande boom) of omgevormd in opgaand bos met voornamelijk naaldbout, waaruit hout kon worden geoogst. Op dit moment zijn de havezate en het grootste deel van

Inventarisatieresultaten De Oude Bork. De afbeelding geeft een selectie van veel voorkomende elementen weer. De puntelementen zijn markante (oude) bomen. De lijnelementen zijn walstructuren, lanen en greppels. Met de gearceerde vlakken wordt spaartelgenbos aangeduid. De open vlakken zijn rabatten.

de bossen op het voormalige landgoed nog steeds in bezit van de nazaten van Aalt Willem van Holthe (Bos *et al.*, 1989; Brood *et al.*, 1989; De Leeuw, 2008; Prinsen, 2008).

LANEN, SPAARTELGEN EN HAKHOUTRESTANTEN

In de geïnventariseerde bossen komen veel oude beplantingsvormen voor, zoals eiken- en beukenlanen, (eiken)hakhout en eikenspaartelgenbos. De lanen zijn globaal tussen de 60 en 100 jaar oud. Enkele lanen zijn zelfs 150 jaar of ouder en hebben daarmee een grote historische

Imposante beukenlaan (foto Martijn Boosten).

waarde. Een aantal van de percelen waarop tegenwoordig (doorgeschoten) hakhout of spaartelgen staan, zijn terug te vinden op zowel de kadastrale kaart van 1832 als op de kaart van de Eerste Bosstatistiek uit de periode 1938-1942. Het gaat hier dus vermoedelijk om hakhoutrestanten van 170 jaar oud of zelfs ouder. Verder komen er grote stukken met (hakhout van) krent voor. Ook deze stukken vertegenwoordigen, gezien de geschiedenis van de krent op dit landgoed, een historische waarde.

WALSTRUCTUREN EN RABATTEN

De bosgebieden worden daarnaast gekenmerkt door uitgebreide walstructuren. Aangezien de meeste wallen aan één of twee zijden zijn begrensd door greppels, is het zeer waarschijnlijk dat de wallen dienden als veekering of wildwal om te voorkomen dat vee of wild in het bos of op het bouwland kwam. Op veel plekken staan

Wal (foto Martijn Boosten).

er op de wallen nog restanten van eikenhakhout of ander hakhout, wat ook wijst op een mogelijke vee-/wildkerende functie. Vee- en wildwallen werden vroeger immers beplant en als hakhout beheerd om ze ondoordringbaar te maken voor vee of wild. Een groot deel van de wallen ligt op (voormalige) perceelsgrenzen die al op de kadastrale kaart van 1832 voorkomen. Dit duidt er op dat deze structuren waarschijnlijk zijn aangelegd ten tijde van de bebossing.

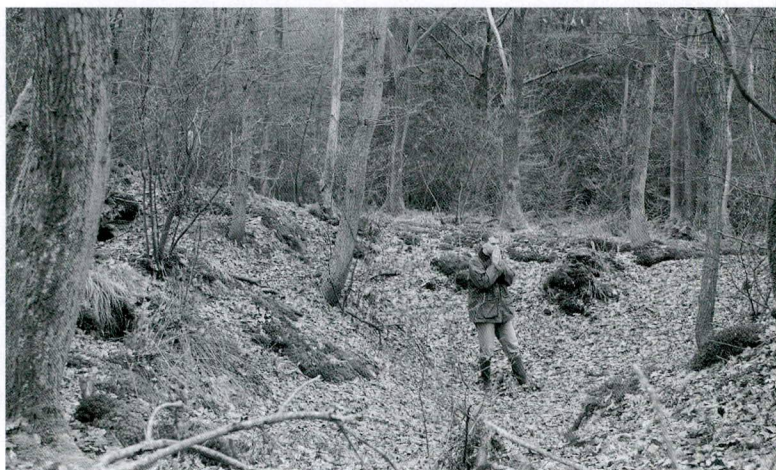
Verspreid door de bossen liggen ook tal van losse greppels en rabatstructuren. Hoewel het gebied tegenwoordig vrij droog is, wijzen de rabatten erop dat het gebied vroeger veel natter is geweest, te nat voor reguliere bosaanleg. Dit wordt ook bevestigd door lokale deskundigen. De rabatten dateren zeer waarschijnlijk uit de perioden waarin de bosaanleg heeft plaatsgevonden (18e, 19e eeuw en begin 20e eeuw). De wallen en rabatten zijn daarom verbonden met de bebossingsgeschiedenis.

ONDERDUIKERSHOL, ZWEMVIJVER EN KWEKERIJ

Verspreid door het bos komen enkele kuilen voor van verschillende omvang. Van niet alle kuilen is duidelijk wanneer ze zijn ontstaan en met welk doel ze zijn aangelegd. Mogelijk is een

Rabatten met spaartelgen van eik (foto Martijn Boosten).

Onderduikershol (foto Mark van Benthem).

aantal kuilen ontstaan door zandwinning. Op De Oude Bork komen drie diepe kuilen voor die dateren uit Tweede Wereldoorlog. Twee van de kuilen zijn voormalige verstoppelkenen waarin de Duitse bezetters hun legervoertuigen verstopten bij luchtalarm. Deze kuilen werden ook wel *moffengaten* genoemd. De derde kuil is een onderduikershol. Daarnaast liggen in het gebied nog de restanten van een oude zwemvijver, die is aangelegd aan het begin van de 20e eeuw en een bosplantsoenkwekerij. Deze kwekerij stamt ook uit het begin van de 20e eeuw en is recent weer in gebruik genomen door de huidige eigenaar.

OOSTER- EN WESTERZAND:

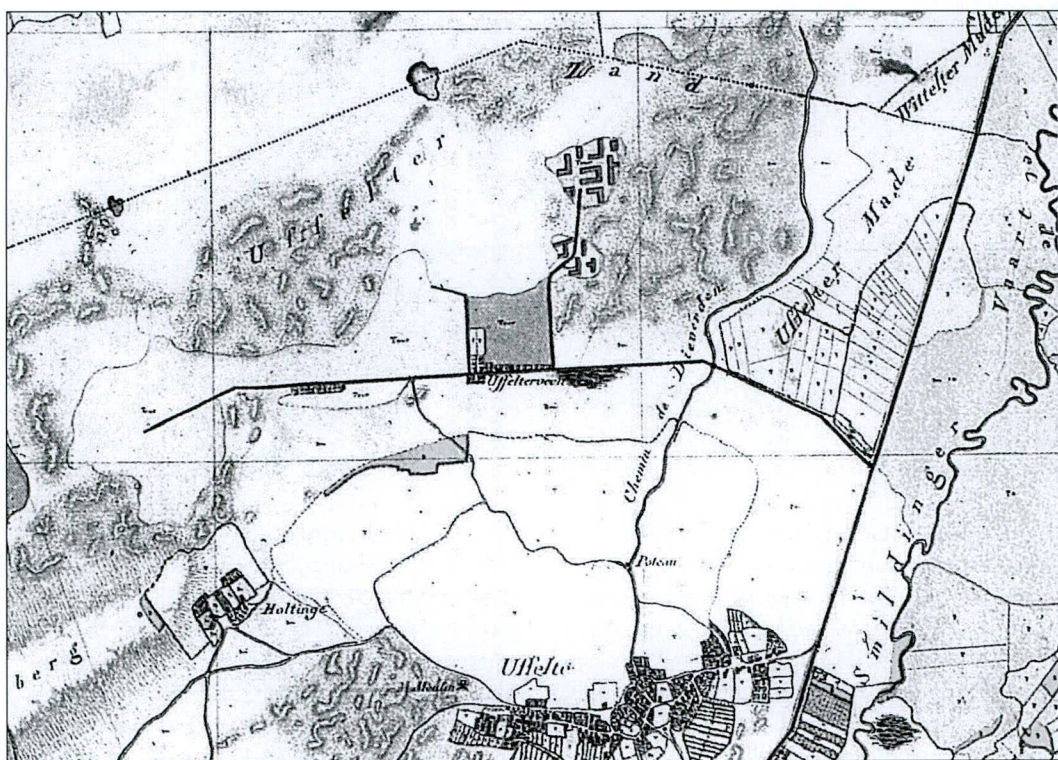
HISTORIE VAN AANLEG EN BEHEER

Het Ooster- en Westertzand bestond lange tijd uit een zandverstuiving en een veengebied. Op de Franse kaart uit de periode 1811-1813 wordt het Ooster- en Westertzand aangeduid als Uffelter Zand. Op deze kaart is ook het Brandeven duidelijk herkenbaar, een open water dat als gevolg van vervening is ontstaan in het hart van het Ooster- en Westertzand.

In 1898 wendde de gemeente Havelte zich tot de regering om steun voor de vastlegging van de stuifzanden op Uffelterzand (Ooster- en Westertzand), aangezien deze zandverstuiving steeds

meer overlast veroorzaakte op de omliggende akkers, weilanden en heidevelden. Naar aanleiding hiervan kreeg de Oranjabond van Orde interesse om het Uffelterzand aan te kopen en te bebossen. In 1899 vonden er kadastrale opmetingen plaats en werd het Uffelterzand op verzoek van de Oranjabond van Orde opgesplitst in twee delen: het Oosterzand en het Westertzand. Het 80 ha grote Westertzand werd in 1900 door de bond aangekocht. Het 138 ha grote Oosterzand werd in 1900 echter gekocht door een particulier, de heer Christiaan Hendrik Isaac Muller uit Amsterdam. Omdat het gebied zo versnipperd was (91 percelen), waren voor de koopaktes van beide percelen maar liefst 141 handtekeningen nodig van 130 eigenaren.

De daadwerkelijke bosaanleg werd uitgevoerd door de Nederlandsche Heidemaatschappij. Het bebossingswerk startte in 1902. De stuifzanden werden eerst vastgelegd met afgemaaide heide en vervolgens ingeplant met 2-jarige grove den, plaatselijk gemengd met eik. Naast grove den werden ook bergden en zeeden aangeplant. Aan de oostzijde van het Oosterzand kocht de heer Muller een aantal weilanden waarop hij een bosplantsoenkwekerij liet aanleggen en in 1904/1905 een boswachterswoning liet bouwen. Het bebossingswerk van het Oosterzand is waarschijnlijk tussen 1909 en 1912 voltooid. In

Het Ooster- en Westersand in 1811-1813. Uitsnede uit de Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813 (Versfelt en Schroor, 2001).

1918 was ook het hele Westersand bebost. Via diverse schenkingen en verkopen kwamen beide bosgebieden in 1931 in bezit van Jonkheer Bertram Philip Sigismund Albrecht Storm van 's-Gravezande uit Ommen. Het bos leverde in die tijd vooral mijnhout. In 1958 veranderde het Ooster- en Westersand opnieuw van eigenaar. Jonkheer Storm van 's-Gravezande heeft het landgoed toen verkocht aan Freiherr Felix von Vittinghoff-Schell uit Weeze (Duitsland). Deze kocht het landgoed als jachtgrond ter compensatie van verloren jachtgronden in Oost-Duitsland. In 1958 werd Willem Hoogenkamp in dienst genomen als boswachter voor het Ooster- en Westersand. Hij bekleedde die functie tot 1997, waarna zijn schoonzoon een deel van

het beheer heeft overgenomen. Hoogenkamp heeft geëxperimenteerd met de aanplant van meer eisend naaldhout, zoals douglas, fijnspar en lariks. De familie Vittinghoff-Schell heeft het landgoed lange tijd in bezit gehad, totdat het in 1997 werd doorverkocht aan de huidige eigenaar, mevrouw Renée Pigeaud. Het huidige landgoed is 260 ha groot (Siccama, 1911; Zwuup, 2005a, 2005b, 2006a, 2006b).

Oranjobond van orde

De Oranjobond van Orde is opgericht in 1893 als filantropische vereniging. Deze vereniging had onder meer tot doel om door middel van heideontginning bij te dragen aan de bestrijding van de nadelige gevolgen van werkloosheid op het platteland. Het 'Oranje' stond voor ongebondenheid/neutraliteit.

GREPPELS

In het geïnventariseerde gebied zijn zeer veel greppels en greppelstructuren aangetroffen. Een aantal van deze greppels doorsnijdt zelfs zeer hoge stuifduinen. Deze greppels zijn aangelegd bij de bosaanleg voor de afvoer van water. Het gebied was vroeger veel natter, omdat er door de aanwezigheid van keileem in de ondergrond veel schijngrondwaterspiegels voorkwamen. In de Tweede Wereldoorlog is de grondwaterstand echter aanzienlijk verlaagd, omdat de Duitse bezetter voor de aanleg van een belangrijk militair vliegveld bij Havelte, drainagebuizen heeft aangelegd. Een aantal greppels sluit aan op het Brandeveen en diende als ontwateringsgreppel tijdens de verving. De greppels en greppelstructuren zijn onlosmakelijk verbonden met de ontstaansgeschiedenis van dit bosgebied en hebben daarom een belangrijke (bos)historische waarde.

KUILEN UIT DE TWEDE WERELDOORLOG

Door diverse lokale deskundigen wordt gesteld dat in de Tweede Wereldoorlog in het Ooster- en Westersand onderduikplekken lagen. Tijdens de veldinventarisatie zijn op een aantal plekken complexen van kleinere en grotere kuilen aangetroffen die mogelijk hebben gediend als schuilplaats. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er bij bombardementen op het nabijgelegen militaire vliegveld diverse bommen terechtgekomen op het Ooster- en Westersand. Een aantal van de kuilen die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen kunnen daarom heel goed oude bomkraters zijn. Verder onderzoek moet echter uitwijzen of dit zo is.

JACHTELEMENTEN

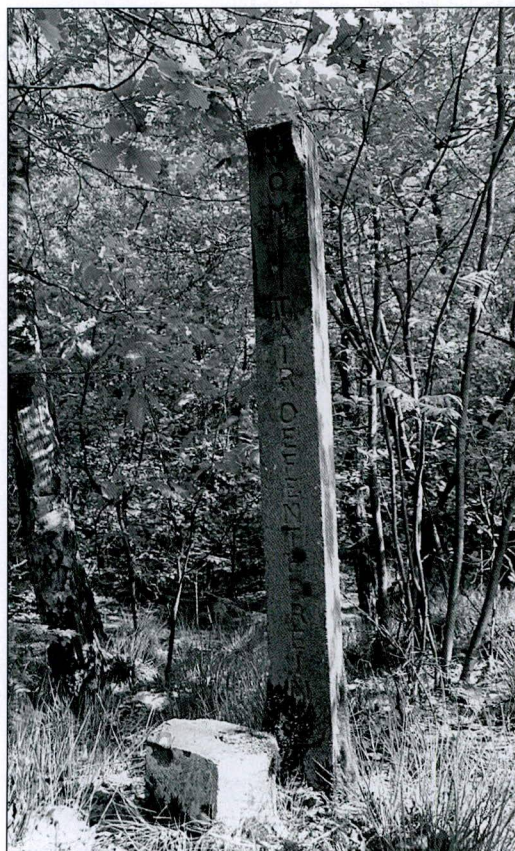
Het gebied herbergt een aantal elementen die verwijzen naar de jachtfunctie die het bos vroeger had. Er komen een aantal open plekken

Betonnen (grens)paal van het Ministerie van Defensie en een lage (oudere) hardstenen paal in het Ooster- en Westersand (foto Mark van Benthem).

voor die dienden als wildweide voor de jacht. Bij de zogenaamde bosweide is ook een groep thuja's (*Thuja plicata*) te vinden. Deze zijn hier in opdracht van Freiherr von Vittinghoff-Schell aangeplant als dekking voor de jacht. Op een aantal plekken zijn ook bospoelen aangetroffen. Deze bospoelen zijn aangesloten op greppels. Hoewel het niet geheel duidelijk is wat de functie van deze poelen was en wanneer deze poelen zijn aangelegd, is het niet onmogelijk dat de poelen zijn aangelegd als drinkpoel voor het wild.

GRENSPALEN

Aan de randen van het Oosterzand zijn een groot aantal afrasterings- of grenspalen van het Ministerie van Defensie aangetroffen. Een aan-

Integreren van cultuurhistorie in het bosbeheer

Het integreren van cultuurhistorie in het bosbeheer kent een aantal stappen. Ten eerste moet er door middel van (veld)inventarisatie in kaart worden gebracht welke elementen een gebied herbergt. Door middel van literatuuronderzoek, archiefstudie en interviews worden de elementen verder onderzocht. Hierbij wordt meestal duidelijk wat hun functie was en in welke periode ze zijn aangelegd. Vervolgens kan er een waarde aan de elementen worden toegekend. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren op basis van uniciteit of zeldzaamheid, kenmerkendheid voor een bepaalde regio en gaafheid van het element zelf. Op basis van de waardering kan worden bepaald welke elementen een plek krijgen in het bosbeheer en hoe dit kan worden gerealiseerd.

Voor het beheer van historische boselementen kunnen grofweg vier strategieën worden gekozen: (1) behouden, (2) accentueren, (3) restaureren en (4) reconstrueren. Het behoud van historische boselementen gebeurt met name bij elementen die nog vrij gaaf zijn óf bij elementen die niet kunnen worden gerestaureerd of gereconstrueerd (bijvoorbeeld door gebrek aan financiële middelen). Bij deze strategie worden maatregelen genomen die de verdere aantasting van het element voorkomen, bijvoorbeeld het tegengaan van beschadiging door recreanten of oogstwerkzaamheden of het voorkomen van erosie door wind of water. Bij rabatten, greppels en afwateringskanalen is het raadzaam om met de oogstmachines zoveel mogelijk parallel aan de greppels of kanalen te rijden en niet dwars eroverheen. Indien het toch nodig is om greppels of kanalen te doorkruisen, dient dit zoveel mogelijk op één plek te gebeuren, zodat de schade wordt geconcentreerd en makkelijker kan worden hersteld. Hetzelfde geldt bij wallen, indien zij met machines moeten worden doorsneden om het achterliggende bos te bereiken.

Het accentueren van elementen is veelal een extra maatregel die wordt genomen bovenop het behoud. Deze maatregel kan bestaan uit het zichtbaar maken van een element door bijvoorbeeld het plaatsen van een informatiebord of het wegnemen van begroeiing die het zicht belemmert. Deze maatregel wordt vooral toegepast bij bijzondere of markante elementen die langs een recreatieroute (wandelpad, fietspad, etc.) liggen. Bij het restaureren van een element wordt dit teruggebracht in zijn oorspronkelijke staat. Het is hierbij belangrijk dat men zich realiseert dat sommige elementen niet één oorspronkelijke staat hebben, maar dat zij in de loop van de tijd meerdere malen zijn aangepast en van functie zijn veranderd. Reconstructie vindt plaats bij elementen waar weinig of niets meer van over is. Bij zowel restauratie als reconstructie moet goed worden overwogen wat de kosten zijn van het toekomstige beheer. Immers wanneer een element volledig is hersteld of herbouwd, moeten er in de toekomst ook voldoende middelen zijn om het in stand te kunnen houden (Jansen en Van Benthem, 2005).

tal van deze palen heeft als opschrift 'MVO Militair Oefenterrein'. Deze palen stammen uit de tijd dat dit terrein actief in gebruik was als militair oefenterrein en dateren vermoedelijk uit de jaren 1950. De meeste hebben een rode en een witte zijde. De militairen mochten alleen aan de witte zijde van de paal komen.

VERDERE STAPPEN

De geïnventariseerde gebieden herbergen een grote rijkdom en diversiteit aan historische elementen. De elementen zijn ingevoerd in een

GIS-systeem, zodat ze door de terreineigenaren en beheerders eenvoudig kunnen worden geïntegreerd in beheerplannen en gebiedskaarten. Na de veldinventarisatie is een praktijkexcursie georganiseerd voor de terreineigenaren en bosbeheerders uit de omgeving, waarbij de resultaten van de inventarisatie zijn gepresenteerd. Ook is er ingegaan op het integreren van deze elementen in het beheer.

Ten behoeve van het project 'Duurzame ontwikkeling landschap omgeving Dwingeloo' stelt de gemeente Westerveld samen met de provin-

cie budget beschikbaar voor het herstellen van belangrijke cultuurhistorische elementen in de omgeving van Dwingeloo. Probos heeft daarom in het rapport aanbevelingen gedaan voor het herstellen en beleefbaar maken van een aantal elementen in de bossen bij Oldengaerde. In beide gebieden zijn bovendien zoveel interessante elementen aangetroffen dat het aanbeveling verdient om een wandelroute uit te zetten, waarbij recreanten door middel van informatiepanelen en/of een cultuurhistorische wandelgids worden gewezen op een aantal markante historische elementen.

Cultural heritage in forestry: an inventory of historical elements in two forests in Drenthe
In Dutch forestry there is increased interest in cultural heritage and history. However, there is a lack of knowledge how to incorporate this theme in forest management. Therefore, in 2005 Probos published a book on historical forest elements. Recently a field-inventory was made in two forests in the province of Drenthe. In this inventory all historical elements (e.g. embankments, oak-coppice, drainage channels or ditches and World War II shelters) were mapped. Furthermore, recommendations were made for the restoration and preservation of some of these elements and for the integration of the cultural heritage in forest management practices in general.

LITERATUUR

- BOOSTEN, M. EN M. VAN BENTHEM (2009). Drentse boshistorie in beeld. Een inventarisatie van historische boselementen in Westeinde en het Oosten en Westersand. Wageningen, Stichting Probos.
- BOS, J., F.J. HULST EN P. BROOD (1989). Huizen van stand; Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners. Meppel, Boom.
- BROOD, P., J.N.H. ELERIE, M.A.W. GERDING, T.J. JONGSMA, J. POLMAN EN R. SMIT (RED.) (1989). Kadastrale Atlas van Drenthe 1832. Deel IX Dwingeloo. Assen, Stichting Kadastrale Atlas van Drenthe.
- JANSEN, P. EN M. VAN BENTHEM (2005). Historische boselementen. Geschiedenis, herkenning en beheer. Zwolle, Waanders.
- LEEUW, E. DE (2008). De familie Westra van Holthe. Een genealogie. In: Dwingels Eigen – Periodiek voor de historie van Dwingeloo 3, pp. 3-11.
- PRINSEN, D. (2008). Uit het leven van een kleurrijk man. Aalt Willem van Holthe (1780-1854). In: Dwingels Eigen – Periodiek voor de historie van Dwingeloo 3, pp. 12-18.
- SICCAMA, H. (1911). De Drentsche ontginningen van de Oranjobond van Orde. In: Buiten 30, pp. 356-359.
- VERSELT, H.J. EN M. SCHROOR (2001). De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813. Groningen, Heveskes.
- ZWUUP, W.P. (2005a). Ontginningen in de voormalige gemeente Havelte. In: Onsen Spiker. Historische Vereniging Havelte e.o. 3, pp. 4-11.
- ZWUUP, W.P. (2005b). Ontginningen II, in de voormalige gemeente Havelte. In: Onsen Spiker. Historische Vereniging Havelte e.o. 4, pp. 9-16.
- ZWUUP, W.P. (2006a). Ontginningen III, in de voormalige gemeente Havelte. Het Uffelterzand. In: Onsen Spiker. Historische Vereniging Havelte e.o. 1, pp. 18-23.
- ZWUUP, W.P. (2006b). Ontginningen IV, in de voormalige gemeente Havelte. In: Onsen Spiker. Historische Vereniging Havelte e.o. 2, pp. 10, 15-18.

Het rapport *Drentse boshistorie in beeld, Een inventarisatie van historische boselementen in Westeinde en het Oosten- en Westersand* is te vinden op www.probos.nl.